

Telovýchovné názvoslovie M. Tyrša a I. B. Zocha z hľadiska jazykovej diglosie

HEDVIGA KUBIŠOVÁ (BANSKÁ BYSTRICA)

Telesná výchova ako každá iná humanitná disciplína sa nezaobíde bez presnej a vedecky podloženej terminológie. Základy telovýchovného názvoslovía položil PhDr. Miroslav Tyrš (* 17. 9. 1832 Děčín – † 8. 8. 1884 Oetz, Tirolsko). Svojimi filozofickými a estetickými názormi patril v Čechách k najvýznamnejším osobnostiam 19. stor. Pričinil sa o rozvoj telesnej výchovy nielen v Čechách, ale aj na Slovensku: „... *takmer za sto rokov sa zmenilo z úcty a konzervatizmu len veľmi málo v Tyršovom názvosloví*“ (Chovan, 1972, s. 5).

Životné osudy Miroslava Tyrša – boli dramatické a zaslúžili by si aj podrobnejšie spracovanie. Pôvodne sa písal Tirsch, jeho otec J. V. Tirsch bol zámockým lekárom. V útlom detstve osirel (otca stratil v 4 a matku v 6 rokoch). Vychovávaný bol v českom vlasteneckom prostredí. Maturoval na pražskom malostranskom gymnáziu 3 roky pred Janom Nerudom. Zaujímal sa o mnohé vedné odbory: študoval filozofiu, estetiku, literatúru, matematiku, logiku, telegrafiu, právnu a teóriu. Pre nedostatok financií prijal miesto vychovávateľa, zoznámil sa tiež s J. Fügnerom (neskôr sa oženil s jeho dcérou). Pôvodne preferoval filozofiu, pracoval na niektorých heslách *Dejín filozofie*, zaoberal sa Schopenhauerom, upútal ho najmä jeho etický ideál krásy. V roku 1882 sa stal mimoriadnym profesorom na univerzite v Prahe. Bol predsedom odboru Umeleckej besedy, bol prvým českým výtvarným kritikom, pričínal sa o výzdobu Českého národného divadla. Pripravoval vydanie *Dejín výtvarného umenia*, ale dielo nevyšlo, lebo sa opakovane dostavila nervová choroba. Liečil sa v Alpách, kde pri vychádzke tragicky zahynul (utopil sa v rieke Aaše).

Miroslav Tyrš a jeho zásluha o rozvoj telesnej výchovy, názvoslovia a Sokola v Čechách

Po čiastočnom uvoľnení napätia v Rakúsku spolu s Fügnerom založili 16. 2. 1862 telovýchovnú jednotu Sokol. Tyršovo vlastenecké a filozofické zmyšľanie sa prejavilo v ideológii spolku, J. Fügner sa postaral o hmotné zabezpečenie. Želal si, aby idey sokolstva prispeli k rozvíjaniu starogréckeho ideálu kalokagathie pestovaním telesnej zdatnosti a kultúry. Hoci sám nebol obzvlášť telesne zdatný, proklamoval harmonický rozvoj telesnej, duševnej a mravnej stránky osobnosti. M. Tyrš vytvoril telovýchovnú sústavu s pôvodným českým názvoslovím. Od roku 1882 sa uskutočnilo 11 všesokolských zletov v Prahe (s prestávkami v období vojen); podporoval cvičenie žien. V roku 1889 bola vytvorená Česká obec sokolská, po vzniku Československej republiky bola premenovaná na Československú obec sokolskú. Organizácia nadobudla nadnárodný všeslovenský charakter. Prvé spolky Sokola na Slovensku boli založené najprv Martine (1871) a v Revúcej zásluhou I. B. Zocha; slovenské sokolské zlety sa uskutočnili aj v USA (v Chicagu 1892). Členovia Sokola sa aktívne zúčastnili v protifašistickom odboji. Významné športové podujatia sa konali najmä v r. 1932 pri príležitosti 100. výročia nar. M. Tyrša, najväčšiu členskú základňu na Slovensku mal Sokol v r. 1937 (takmer 50 000 členov).

Ivan Branislav Zoch – tvorca telovýchovného názvoslovia na Slovensku

(*24. 6. 1843 Jasenová – † 27. 12. 1921 Modra) – zaslúžil sa o rozvoj školskej telesnej výchovy, bol takmer súčasníkom, ideovým a teoretickým pokračovateľom M. Tyrša.

Životné cesty Ivana Branislava Zocha sú rovnako spletité. Bol najstarším synom evanjelického kňaza, gymnázium navštevoval v Banskej Bystrici, Těšine a v Levoči, univerzitu vo Viedni, vzdelanie si dopĺňal v Mníchove, Heidelbergu a v Erlangene. Po obhájení doktorskej práce pôsobil ako stredoškolský profesor na prvom slovenskom gymnáziu v Revúcej, okrem prírodovedných predmetov vyučoval aj telocvik a študentov viedol v národnom duchu, čím obrátil na seba neziaducu pozornosť maďarónskych kruhov, dostáva sa i do väzenia (1867). Po vystupňovaní národnostného útlaku bolo ako prvé zatvorené vyššie gymnázium v Revúcej (dekrétom z 20. 8. 1874) a I. B. Zoch odchádza na pozvanie biskupa Strossmayera zo Zagrebu do Chorvát-

ska, kde pôsobí ako pedagóg v Osjeku; po obsadení Bosny a Hercegoviny odchádza do Sarajeva. Neskôr je riaditeľom gymnázia v Petrinji, kde prekladá s manželkou Kukučínov *Dom v stráni* do chorváčtiny. Bol polyhistorom, odborne zasahoval do 12 vedných odborov, vydáva chorvátsky konverzačný lexikón (*Enciklopedija hrvatska I. a II.*, vyše 600 strán). Na svetovej výstave v Paríži vystavoval svoj prístroj na meranie rýchlosti zvuku v plynch. Prežil dve nešťastné manželstvá (prvá manželka ho opustila, druhá náhle zomrela, tretia manželka s ním dožila život v Modre, kam sa vrátil až na dôchodok, tu spolupracoval so synovcom Samuelom Zochom a v roku 1921 tu aj zomrel.

Zoch absolvoval turnerské cvičenia v Berlíne, vzorom mu boli nemeckí telocvikári (Eiselen) a najmä sokolské hnutie M. Tyrša. Pre náš príspevok je dôležitá najmä Zochova učebnica *Krátky úvod k vyučovaniu v telocviku hlavne pre národné školy* (Veľká Revúca, 1873), je pravdepodobné, že používal také náradie, ako bolo nakreslené v príručke (činky, tyče na šplh, štule, luk, povraz, lopty, pálky (Chovan, 1965, s. 102). Vydal aj prvú stredoškolskú učebnicu fyziky (1869) a geometrie (1873); jeho učebnica psychológie ostala v rukopise. Jeho dizertačná práca z fyziky o rýchlosti zvuku v plynch bola uverejnená v medzinárodnom časopise *Annalen der Physik und Chemie* (1866). I. B. Zoch poznal Tyršov systém Sokola iba z tlače, v mnohých smeroch ho zdokonalil, ba i prekonal. Zatiaľ čo M. Tyrš prevádzal hromadné cvičenie iba na počítanie, pre študentov I. B. Zocha zložil sprievodnú hudbu na cvičenie L. Vansa (*Spevy sokolov tatranských*)¹. Pre rozširovanie národného ducha bol zatknutý a dva mesiace väznený (1867), po prepustení z väzenia sa pričínil I. B. Zoch o založenie Sokola na Slovensku pod heslom štyroch S – sloboda, svornosť, sila, sláva. Vypracoval, podobne ako Tyrš, vedecky podloženú terminológiu, rozšíril škálu cvičení a športov (pribral turistiku, plávanie, v zime korčuľovanie, ľahkú atletiku, tanec, verejné cvičenia). Od Tyrša neprebral náplň cvičení, iba spolkový systém. Všestrannosťou a šírkou záberu sa Zochov systém telesnej výchovy zaradil k najmodernejším vo svojej dobe. I. B. Zoch však po návrate do Modry plne nepochopil vznik ČSR.

Na revúckom gymnáziu sa pestovalo **povedomie československej vzájomnosti** nielen v rámci vyučovania, ale aj mimoškolskou činnosťou; českí národovci usporiadali zbierku v prospech gymnázia (prispel napr. Fr. Palacký, J. E. Purkyně, Alois Jirásek venoval škole svoje 3. diel *Bratrství*, Gemer a slovenských národovcov J. Francisci-

¹ www.sokolnaslovensku.sk

ho A. H. Škultétyho, navštívila aj Božena Němcová), české knihy sa dostávali aj do revúckych rodín. Do Revúcej prichádza študovať aj 20 českých študentov (prví asi okolo r. 1867/68). Počet študentov bol obmedzený, lebo maturitné vysvedčenia z uhorských škôl boli v Čechách neplatné (Gallo, 1962, s. 80- 85).

Slovenské telovýchovné názvoslovie sa v období prej ČSR rozvíjalo pod silným vplyvom češtiny. Jazykovedný odbor Matice slovenskej bol založený v roku 1920. O dva roky neskôr, v roku 1922, menovalo Ministerstvo školstva a národnej osvety do pravopisnej komisie, ktorá bola pri Českej akadémii pre vedy a umenia v Prahe Jozefa Škultétyho a Jaroslava Vlčeka, za akadémiu z českej strany Jozefa Zubatého. Úlohou Matice slovenskej bolo aj ustaľovanie odbornej terminológie.² Základné vývinové tendencie tvorenia odbornej terminológie v matičnom období charakterizuje J. Furdík (2005, s. 85-107). Telovýchovné názvoslovie na Slovensku sa rozvíjalo analogicky s českým, v prevažnej miere ide o termíny deverbatívneho typu.

Osobitnú pozornosť si zaslúži **výraz paža a z neho odvodené slová**. Pojem *paža*, ktorý bol v slovenčine neznámy, bolo potrebné osvetľovať z hľadiska vývinu a siahalo sa k príbuzným výrazom – pazucha (Chovan, 1972, s. 26). V českých normatívnych príručkách sa uvádza slovo *paža* ako ženské substantívum, viaceré verbá sú utvorené s týmto základom: *upažit*, *vzpažit*, *zapažit*. V slovenčine sa výraz *paža* pociťuje ako príznakový. V súčasných PSP 2000 je zaznamenaný výraz *paža*, podobne aj v *Krátkom slovníku slovenského jazyka* s vysvetlením *tel. ruka*; výraz sa používa prevažne v odborných športových publikáciách (napr. *Všestranne sa precvičujú paže, nohy, trup*). Termín *paža* sa v športovej terminológii chápe ako horná končatina, slovo *ruka* označuje iba jej dolnú časť (zápästie, dlaň a prsty). V bežnom použití v slovenčine *ruka* označuje celú hornú končatinu. V tomto význame ju dokladáme textom z *Ročenky tatranských lyžiarov*: „Niektorí zkušeni lyžiarri odporúčajú diaľku lyží takú, aby lyžiar vystretou rukou dosiahol hroty lyží z priama stojacich lyží“ (1923-24, s. 25). Osobitosťou je sémantický posun výrazu v spojení *diaľka lyží* v celom čísle namiesto dnešného spojenia *dĺžka lyží*.

Výraz *paža* však neuvádza Samuel (Samo) Czambel v svojej *Rukoväti reči slovenskej* z r. 1902. V štúdiu *Slovenčina a dr. S. Czambel* (SR, 1933, s. 54-56) vyzdvihuje Jozef Škultéty medzinárodné uznanie jazykovednej práce, ako doklad uvádza štúdiu prof. Pastrnka uverejnenú v „*prisne od-*

² T. Winkler: *Matica slovenská. Dejiny a prítomnosť*. Martin: Matica slovenská 2003, s. 216-222.

bornom orgáne *Archiv für slavische Philologie* (1904, s. 290)“: Oceňované sú snahy S. Czambela, aby „aby slovník slovenského jazyka bol oslobodený od českých, ruských a inoslovanských elementov a privedený do súzvuku so slovnou zásobou živého jazyka ľudu“. Tyrš i Zoch siahali do starších prameňov, archaizujúcim výrazom dávali nové významy, aby obohacovali terminológiu.

Podľa Juraja Dolníka existuje „*idea ochrany jazyka pred tými, ktorí škodia jazyku*“, v niektorých etapách národnej existencie „*živením pocitu ohrozenia jazyka a tým aj ohrozenia slovenskej identity*“ sa môžu jednotlivci „*k jazyku správať podľa preskripcie elity*“ (2006, s. 23).

Aj najprísnejší jazykoví puristi však akceptujú výrazy *vzpažiť*, *zapažiť*, *predpažiť*, *upažiť*, ktoré sú prevzaté a modifikované z Tyršovho telovýchovného názvoslovía (napr. *vzpažiť*) – slovenčina totiž nemá primeraný ekvivalent pre verbá s motivantom *ruka* (pozn.: neexistuje výraz *vzručiť*, *uručiť* s významom vykonávať pohyb horných končatín. Existujú síce výrazy *poručiť*, *zaručiť sa*, tie však majú odlišnú sémantickú motiváciu).

Stav a základné vývinové tendencie v oblasti tvorenia odbornej terminológie, najmä používanie rôznych typov dejových substantív, charakterizuje J. Furdík (2005, s. 85-107), poukazuje tiež na čiastočný ústup príponového tvorenia dejových substantív. Telovýchovné názvoslovie tvorí pravidelný ustálený systém, vyčleniť možno niekoľko typov jednočlenných, dvoj- a viacčlenných termínov.

Slovotvorné typy v súčasnej slovenskej telovýchovnej terminológii:

A. pomenovanie činností, pohyb

(1) verbum: (prefix + substantívna KM + TM + FM) – *vz – paž – i – ť*;
za – paž – i – ť;

– pri výraze *noha* sa uskutočňuje koreňová konsonantická alternácia:
noha/zanožiť: pred – nož – i – ť; *pri – nož, u – nož – i – ť*;

Systém predpôn umožňuje vyjadriť smery pohybu : *vpred* (pred-), *vzad* (za-); *bokom* (u-); *hore*

B. pomenovanie statickej polohy – verbálne substantíva v nominatíve nulová GM. Dvojčlenné pomenovania sa skladajú z dejového substantíva a adverbia:

stoj roz – nož – mo; *ľah vz – nes – mo*; *vis vz – nes – mo*;

(1) substantivizované deverbatívum, ide o holú KM bez systému verbálnych afixov s nulovou GM (stoj, sed, ľah) alebo vytvorené spojením prefixu + KM pred – klon; ú – klon;

(2) derivácia adverbií konfixáciou (prefix + KM verbum + sufixy): *váha pred – klon – mo*;

(3) **troj- a viacčlenné pomenovania** môžu obsahovať aj predložkové spojenia:

zoskok odrazom obojnožne; výskok do vzporu drepmo; výskok do vzporu roznožmo na debnu; kotúľ vzad do vzporu drepmo; zo vzporu ležmo vzpor skrčmo, skok skrčiť prednožmo s čelným roznožením; výskok do vzporu roznožmo na debnu.

Popis pohybu môže byť spresnený údajmi o smere pohybu: *skok prehnute znožmo bez obratu alebo s obratom o 180°/360°.*

(5) **snaha o ekonomizáciu** výrazu vedie k osobitným slovotvorným postupom, zrazením a useknutím tvarov, ich mechanickým spájaním vynikajú zrazeniny – príslovky: *vis strm-hlav; výmyk jedno-nož*;

(6) časté sú kompozitá – spojenie číslovky so substantívom: *dvojblok, trojskok, dvojveslica,*

sedemboj, desaťboj;

(7) **odborné názvoslovie má byť preložiteľné** do iných jazykov; M. Tirsch a I. B. Zoch vychádzali z pôvodného nemeckého systému telesných cvičení, mnohé termíny sa dodnes používajú vo forme doslovného prekladu – sú kalkom: *Zweiggriff – dvojhmat; Speichgriff – vidlicový hmat; Sturzhang – vis vnesmo; seitwärts – bokom, rückwärts – vzad; Vorschwung – predkmit; Zwischenkreisen – medzikruh, vorwärtshoch – vpred a hore³.*

(8) používajú sa i metaforizujúce výrazy (Zoch vážka – dnes váha); obraznosť sa využíva najčastejšie v športovom slangu: *sviečka, špagát, mačací chrbát, malá domov, mäkký doskok, mŕtvý bod, malá domov.*

(9) športový slang využíva **prevzaté slova**: *šus, blafák, žaket, špek, aut*; ale aj **prenesené obrazné pomenovania**: *doska (lyže, surf), padák, šlapák*; **ekonomizujúce výrazy**: *sedma* (namiesto sedemmetrový hod);

³ Pravidlá športovej gymnastiky. Muži. Bratislava: Šport 1986, s. 53.

jedenástka (namiesto jedenásť metrový kop); dvoják (namiesto dvojdotyk), kolenotoč (namiesto toč závesom v podkolení).

Súčasný názory a tendencie v tvorbe telovýchovnej terminológie

Presnosť a jednoznačnosť terminologického spojenia umožňuje rôznym cvičencom vykonávať rovnaké pohyby, dôležité je to pri nácviku hromadných telovýchovných skladieb, ako boli sokolské zlety či spartakiády. Popis telovýchovných činností je náročný proces. Termín sa odlišuje od bežného slova tým, že jeho význam je presne určený, konštantný, zaraďuje sa do logického systému, pri jeho výbere sa vychádza z konvencie a následnej kodifikácie. Podľa Horeckého nadobúda bežný výraz význam v kontexte, termín však musí byť jednoznačný aj samostatne (1972, Chovan, s. 26).

Podobné tendencie v používaní odborného názvoslovia sa prejavujú aj v iných spoločenskovedných odboroch, podľa I. Masára (1991, s. 113): „... *súčasná teória terminológie a jazykovej kultúry sa nestavia zásadne negatívne k internacionalizmom a prevzatým slovám. Komisie sa neusilujú za každú cenu vytvárať termíny z domácich (slovenských) prvkov... Tento postup je v súlade so súčasným odborným vyjadrovaním a posilňuje tendenciu neizolovať slovenskú terminológiu od ostatného slovanského a neslovanského sveta*“. V telovýchovnej terminológii sú dôležité najmä motivovanosť, systémovosť, ustálenosť, presnosť a derivovanosť (Masár, 2000, 13 – 21).

O preberaní českých slovotvorných postupov konštatuje J. Furdík (2005, s. 124): „*Základnou tendenciou bola expanzia dejových substantív (...) a tvorenie slov konverziou. Tieto typy sa najskôr uplatnili v terminológii (impulzom k tomu bola snaha uplatniť pri tvorení termínov analogické slovotvorné postupy ako v češtine, ba priamo preberať niektoré termíny z češtiny*“.

V povojnovom období sa o zdokonalenie názvoslovia na Slovensku pričínili najmä J. Chovan, ktorý predkladá niekoľko závažných prác o terminológii telesnej výchovy na FTVŠ, oponentom prác bol aj popredný lingvista prof. Horecký (*Terminológia a systematika chôdze*, 1961). Reformy uskutočnil vo vedeckovýskumnej práci *Názvoslovie telesných cvičení a ich triedenie*, na oponovanie bola prijatá v r. 1970. Rozsiahlej odbornej diskusie sa zúčastnilo 44 odborníkov z oblasti športu, oponentmi práce boli prof. Ján Horecký, DrSc., prof. Dr. Žáček z KU v Prahe a doc. dr. J. Štancel z SVŠT). Spresnili sa terminologické nejasnosti a na základe záverov z odborného seminára v Modre – Harmónii sa pristúpilo k schváleniu jednotnej terminológie

telesných cvičení v roku 1971 za materiálnej pomoci slovenského Ministerstva školstva a fakulty FERVO a VŠE v Bratislave (Chovan, 1972, s. 7-12)

Záver: Základy telovýchovného systému v Čechách položil M. Tyrš, dodnes sa najviac používa v prostných, bolo upresňované a dopĺňané. Na Slovensku ho rozpracoval I. B. Zoch. So sokolským hnutím sa aj na Slovensku začalo aktívne rozvíjať telovýchovné hnutie, pozitívnu úlohu zohralo členstvo v protifašistickom odboji, hoci sa mu v období socializmu vyčítalo „ovplyvňovanie členstva buržoáznou ideológiou“, jeho zásluhy o rozvoj telesnej výchovy v Čechách i na Slovensku a obľúbenosť medzi členami bola nepopierateľná. Spolu so sokolskými ideami o gréckej kalokagathii sa preberajú na Slovensku aj slovtvorné postupy v odbornej terminológii.

Základom odborných termínov v telovýchovnom názvosloví sú deverbatíva. Najčastejšie ide o 1. verbálne (dejové) substantíva: (a) vytvorené z KM (vis, sed), (b) derivované prefixáciou (predklon); (2) verbá tvorené konfixáciou (u-paž-i-t'); (3) základ termínu dopĺňajú deverbatívne adverbá (skrčmo) alebo predložkové spojenia (výskok do vzporu drepmo).

Slovenské jazykové prostredie prirodzene akceptuje modifikované a spresnené termíny v telovýchovnom názvosloví aj po rozpade ČSR. Správnosť termínov sa musí konfrontovať a systemizovať v spolupráci odborníkov a filológov. Tradície Tyršovej a Zochovej terminológie sú dôkazom jazykovej diglosie v závere 20. storočia i v období existencie Československých republiky. Obaja vedci sa usilovali aj o rozvoj národného a vlasteneckého cítenia.

Použité skratky:

KM – koreňová morféma

FM – formová morféma

TM – tematická morféma

GM – gramatická morféma

Poznámka: Pri excerptovaní telovýchovného názvoslovia sme vychádzali z publikácie N. Novotnej *Gymnastika* (2003), *Pravidlá športovej gymnastiky* (1986).

Literatúra:

- DOLNÍK, J.: Súčasný jazykovokultúrny svet Slovákov. In: *Studia Academica Slovaca* 35.
- Prednášky XLII. letnej školy slovenského jazyka a kultúry. Bratislava : Stimul 2006, s. 11 – 25.
- Encyklopedie telesné kultúry*. Zost. E. Demetrovič a kol. Praha : Olympia 1988, s. 265.
- Encyklopédia Slovenska*. V. zväzok. Bratislava : Veda, vyd. SAV 1981, s. 539 – 40.
- GALLO, J.: Význam revúckeho gymnázia v utužovaní bratstva Čechov a Slovákov. In: *Sto rokov revúckeho gymnázia. 1862 – 1962*. Bratislava : SPN 1965, s. 80 – 85.
- CHOVAN, J.: *Názvoslovie telesných cvičení a ich triedenie*. Bratislava : SPN 1972.
- CHOVAN, J.: Ivan Branislav Zoch a jeho pôsobenie na revúckom gymnáziu. In: *Sto rokov revúckeho gymnázia. 1862 – 1962*. Bratislava 1965, s. 41 – 59.
- FURDÍK, J.: *Život so slovotvorbou a lexikológiou*. Košice : Vydavateľstvo LG 2005.
- MASÁR, I.: *Príručka slovenskej terminológie*. Bratislava: Veda 1991, s. 114.
- Malá československá encyklopedie*. Praha : Academie 1987, s. 739 – 740.
- MASÁR, I.: *Ako pomenúvame v slovenčine*. Slovenská jazyková spoločnosť pri SAV a JÚLŠ pri SAV 2000, 60 s.
- NOVOTNÁ, N.: *Gymnastika*. Banská Bystrica: Pedagogická fakulta UMB 2003.
- Pravidlá športovej gymnastiky. Muži*. Bratislava: Šport – slovenské telovýchovné vydavateľstvo 1986, s. 53.
- ŠKULTÉTY, J.: (J.Š.): Slovenčina a dr. S. Czambel. In: *Slovenská reč* 1933, s. 54 – 56.
- WINKLER, T. – ELIÁŠ, M.: *Matica slovenská. Dejiny a prítomnosť*. Martin : Matica slovenská 2003, s. 216 – 222.
- Ročenka tatranských lyžiarov*, r. 1923 – 24, s. 25, tiskem v Prahe.
- www.phil.muni.cz/fil/scf/komplet/tyrs.html/

TRINÁCT LET PO / TRINÁŠT ROKOV PO

www.sokolnaslovensku.sk

www.osobnosti.sk